

I. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ЭКОНОМИКА

УДК: 338.124.4:63

DOI: 10.35254/bhu/16948386_2021_56_57_3

Абдыкадыр кызы Г.,
К. Карасаев атындагы БМУМАМЛЕКЕТТИН ЭКОНОМИКАСЫНДА АЙЫЛ ЧАРБАНЫН
БААЛУУЛУГУ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ*Кыскача мазмуну*

Бул илимий эмгек өлкөнүн айыл чарбасынын өзгөчөлүктөрүн изилдейт. Агрөөнөр жай комплексинин тармактарына талдоо жүргүзүү менен агрардык сектордун инфраструктурасын өнүктүрүү зарылдыгы карап чыгып, заманбап шарттарда айыл чарба өндүрүшүнүн өсүш факторлорунун өзгөрүшүнүн себептеринен улам келип чыгуусун аныктайт.

Бардык мамлекеттерде айыл чарбасы экономиканын алдыңкы тармактарынын бири. Ал ар кандай коомдун жашоосунда өзгөчө орунду ээлейт, дал ушул жерде адам өмүрүнүн биринчи шарты болгон тамак-аш азыктарынын басымдуу бөлүгү өндүрүлөт. Калктын жашоо деңгээли жана жыргалчылыгы көбүнчө айыл чарбасынын өнүгүшүнө байланыштуу: азык-түлүктүн көлөмү жана түзүмү, киши башына орточо киреше, товарларды жана кызматтарды керектөө.

Өлкөнүн айыл чарбасы ар дайым экономиканын башка тармактары үчүн донор болуп келген жана өлкөнүн актуалдуу маселелерин чечүү үчүн улуттук кирешени толуктоонун булагы болгон.

Түйүндүү сөздөр: айыл чарбасы, агрөөнөр жай комплекси, инвестициялардын жагымдуулугу, жумушчу күчтү, эмгек жана жер ресурстарын камсыздоо, өнөр жай, өнөр жай, ишкана, айыл чарба продукциясы, инфраструктура.

ЗНАЧЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА В ЭКОНОМИКЕ СТРАНЫ

Аннотация

В данной работе изучены особенности сельского хозяйства страны. Проведен анализ сфер агропромышленного комплекса. Рассмотрена необходимость развития инфраструктуры аграрного сектора, которая в современных условиях вызвана изменением факторов роста сельскохозяйственного производства в целом.

Сельское хозяйство во всех государствах является одной из ведущих сфер экономики. Оно занимает исключительное место в жизни любого общества, именно здесь производится подавляющая масса продуктов питания, наличие которых является самым первым условием жизни человека. От развития сельского хозяйства во многом зависят жизненный уровень и благосостояние населения: размер и структура питания, среднедушевой доход, потребление товаров и услуг.

Сельское хозяйство страны всегда было донором для других отраслей экономики, источником пополнения национального дохода для решения насущных задач страны.

Ключевые слова: Сельское хозяйство, агропромышленный комплекс, инвестиционная привлекательность, энерговооруженность труда, трудовые и земельные ресурсы, отрасль, промышленность, предприятие, сельскохозяйственная продукция, инфраструктура.

THE IMPORTANCE AND FEATURES OF AGRICULTURE IN THE ECONOMY OF THE COUNTRY

Abstract

In this work, the features of the country's agriculture are studied. The analysis of the spheres of the agro-industrial complex is carried out. The need to develop the infrastructure of the agricultural sector is considered, which in modern conditions is caused by a change in the growth factors of agricultural production in general. Agriculture in all states is one of the leading sectors of the economy. It occupies an exceptional place in the life of any society, it is here that the overwhelming mass of food is produced, per capita income, consumption of goods and services. The country's agriculture has always been a donor for other sectors of the economy, a source of replenishment of the national income for solving urgent problems of the country.

Key words: Agriculture, agro-industrial complex, investment attractiveness, power supply of labor, labor and land resources, industry, industry, enterprise, agricultural products, infrastructure.

Кайсы гана мамлекеттин болбосун экономикасынын агроөнөр жай тармагы ал өлкөнүн материалдык ресурстарынын негизги керектөөчүсү болуп саналат: тракторлор, комбайндар, жүк ташуучу унаалар, күйүүчү-майлоочу материалдар, минералдык жер семирткичтер. Айыл чарбасынын өнүгүү динамикасы жана темпи көбүнчө ал үчүн өндүрүш каражаттарын чыгарган тармактардагы өндүрүштүн деңгээли менен аныкталат.

Мындан тышкары, айыл чарбасынын өнүгүшү айыл чарба ишканаларын тейлеген тармактардын жана өндүрүштүн натыйжалуу иштеши менен тыгыз байланыштуу болот. Бул биринчи кезекте айыл чарба жабдууларды оңдоо, айыл чарба объектилерин куруу, өндүрүш каражаттары менен камсыздоо, продукцияны, материалдарды ташуу ж.б.у.с. тармактарга тиешелүү. Ошондой эле айыл чарба сырьелорунан акыркы продукцияны өндүрүүдө маанилүү орун тамак-аш, жеңил өнөр жай, текстиль ж.б. тармактарына таандык.

Улуттук экономиканын тармактарындагы терең адистештирүүнүн жыйынтыгы ал тармактардын ортосундагы тыгыз байланыштардын түзүлүшүнө алып келет. Ал эми өнөр жай жана айыл чарба ишмердүүлүгүнүн обочолонгон түрлөрүнүн негизинде бирдиктүү агроөнөр жай комплекстеринин түптөлүп, анын катышуучуларынын өз ара байланыштарынын бекемдеп, алардын ишмердүүлүгүнүн бирдиктүү негизги багыты акыркы максатка багытталуусуна алып келет [2, 383-б.].

Агроөнөр жай комплекси — бул айыл чарбасын өнүктүрүүгө, аны өндүрүүнү тейлөөгө жана айыл чарба продукциясын керектөөчүгө жеткирүүгө байланыштуу эл чарбасынын тармактарынын жыйындысы болуп саналат. Агроөнөр жай комплексинин негизги милдети — калктын азык-түлүккө жана эл керектөөчү товарларга болгон керектөөсүн максималдуу түрдө канааттандыруу [3, 12-б.].

Агроөнөр жай комплекси үч багытты камтыйт:

Биринчиси, агроөнөр жай комплексин өндүрүш каражаттары менен камсыз кылган тармактардан, ошондой эле айыл чарбасы үчүн өндүрүш жана техникалык кызмат көрсөтүү менен алектенген тармактардан турат. Бул тармакка өндүрүш жана өнөр жай тармактары кирет: трактор жана айыл чарба машиналарын жасоо, тамак-аш машина жасоо, минералдык жер семирткичтерди жана өсүмдүктөрдү химиялык коргоо каражаттарын өндүрүү, айыл чарба техникаларын оңдоо, агроөнөр жай комплексиндеги капиталдык курулуш.

Агроөнөр жай комплексинин биринчи чөйрөсүнө кирген тармактар айыл чарбасын индустриялаштырууга жана кайра иштетүү тармагындагы техникалык прогресске негиз түзүп, өндүрүш процесси үчүн ресурстарды камсыз кылууга багытталган жана бардык звенолордун толук кандуу иштешине шарт түзөт. Комплекстин өндүрүм ылдамдыгы жана айыл чарба азыктарын массалык түрдө өндүрүлүшү жалпысынан алардын ишмердүүлүгүнө байланыштуу.

Экинчи багыт айыл чарба продукциясын өндүрүү менен түздөн-түз алектенген ишканаларды жана уюмдарды камтыйт. Биринчиден, бул мамлекеттик дыйканчылык ишканалары жана жамааттары, айыл чарба ишканалары, анын дүң продукциясынын жалпы көлөмүндөгү үлүшү ага тиешелүүлүгүнө жараша 15–16% түзөт.

Агроөнөр жай комплексинин үчүнчү чөйрөсүнө айыл чарба продукциясын сатып алууну, кайра иштетүүнү жана керектөөчүлөргө жеткирүүнү камсыз кылган тармактар жана ишканалар кирет. Бул жерде тамак-аш өнөр жайы (тамак-аш, эт жана сүт), жеңил өнөр жай (текстиль, булгаары жана мех жана бут кийим), тоют өнөр жайы, даярдоо жана соода уюмдары топтолгон.

Агроөнөр жай комплексинин үчүнчү чөйрөсүнүн тармактары айыл чарба сырьелорун баштапкы өнөр жайлык кайра иштетүүнү, аларды сатып алууну жана сактоону, ошондой эле чийки заттарды экинчи жолу иштетүүнү жана калкка сатууга даяр абалга келтирүүнү камсыз кылат. Ошондой эле, даяр продукцияны сактоо жана сатуу жайларына жеткирүүнү жүзөгө ашырышат.

Агроөнөр жай комплексин динамикалуу өнүктүрүүнүн негизги шарттарынын бири пропорционалдык, ошондой эле үч багыттын тең салмактуулугу. Ар бир тармактын акыркы продуктуунун наркына кошкон салымы боюнча агроөнөр жай комплексинин структурасындагы диспропорцияларга баа берүүгө болот. Өнүккөн өлкөлөрдө акыркы продукциянын наркынын негизги бөлүгү үчүнчү багытта түзүлөт. Бул айыл чарба чийки затын калдыксыз кайра иштетүүнү, аларды сактоону, таңгактоону жана даяр продукцияны таңгактоону камсыз кылат.

Заманбап шарттарда экономиканын агрардык секторунун акыркы жыйынтыктары айыл чарбасынын өзүнүн өнүгүү деңгээлине гана көз каранды болбостон, аны тейлеген тармактардын өнүгүү даражасы менен аныктала тургандыгы барган сайын айкын болууда. Айыл чарбасында өндүрүштүн өсүшү менен материалдык-техникалык ресурстарды, керектүү чийки заттарды, көмөкчү материалдарды жана башкаларды пайдалануунун көлөмү өсөт. Анткени чарбалардын электр энергиясына, транспортко, байланыш каражаттарына, сактоочу кампаларга болгон муктаждыгы жогорулайт [6, 455 – б.].

Айыл чарба өндүрүшүнүн ремонттук-техникалык кызматтын, материалдык-техникалык камсыздоо уюмдарынын, инженердик, ветеринардык, агрохимиялык кызматтардын жана башка кызмат көрсөтүүлөрдүн өнүгүшүнө көз карандылыгы өсүүдө. Ошол эле учурда, айыл чарба продукцияларынын керектүү көлөмүн алууга өбөлгө түзгөн тармактарды, продукцияны натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылган жана керектөөчүгө жеткирген уюмдарды бирдей өнүктүрүү маанилүү иш-чара болуп эсептелинет. Экономикада мындай тармактарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү адатта инфраструктура деп атайт.

Айыл чарбасынын инфраструктурасы — бул түздөн-түз негизги өндүрүшкө жана өндүрүштүк эмес (социалдык) чөйрөгө кызмат кылган тармактар, кызмат көрсөтүүлөр жана иш-аракеттер түрүндөгү өндүргүч күчтөрдүн элементтеринин жыйындысы.

Тармактардын инфраструктурасын жетиштүү деңгээлде түзүүнүн негизги материалдык өбөлгөсү — бул өлкөнүн бүтүндөй экономикалык потенциалынын жогорку деңгээли болуп эсептелет. Агроөнөр жай комплексинин өнүгүүсүнү аныктоочу тармактардын учурдагы өнүгүү деңгээли, инфраструктуранын калыптанышына реалдуу мүмкүнчүлүк түзөт. Заманбап шарттарда инфраструктураны тезирээк өнүктүрүүнүн зарылдыгы айыл чарба өндүрүшүнүн өсүш факторлорунун өзгөрүшүнөн улам келип чыгууда.

Азыркы учурда илимий-техникалык прогресс жана интенсификация айыл чарбасынын өсүшүнүн жана өнүгүшүнүн шарттарын аныктайт. Негизги факторлор — индустриялаштыруу, химиялаштыруу, жерди мелиорациялоо — өндүрүш каражаттарынын сандык өсүшүн гана эмес, ошондой эле материалдаштырылган эмгектин тынымсыз өсүп жаткан кошумча чыгымдарын эң натыйжалуу пайдаланууну камсыз кылган кызмат көрсөтүүлөрдүн бүтүндөй тутумун уюштурууну болжолдойт [4, 666–668-б.].

Айыл чарбасын техникалык жактан жабдуунун өсүшү өзүнөн өзү машиналарды жана шаймандарды тийиштүү

тейлөө менен камсыздалбаса, максат кылган натыйжасын бербейт. Жер семирткичтерди өндүрүүнү жана аларды айыл чарбасына жеткирүүнү көбөйтүү, аларды илимий сунуштардын негизинде колдонууну камсыз кылган адистештирилген тутумду түзүү менен гана айкалыштырганда интенсификациялоонун натыйжалуугу камсыз кылынат.

Ошентип, негизги өндүрүштү тейлеген тармактар тарабынан камсыздалган тейлөө чөйрөсүнүн өнүгүшү, бүтүндөй айыл чарба тармагынын экономикалык потенциалын жогорулатуу менен, өндүрүш каражаттарын натыйжалуу пайдалануунун объективдүү шарты болуп саналат.

Айыл чарба инфраструктурасынын экономикалык мааниси өтө жогору. Акыркы продуктту өз алдынча өндүрбөй туруп, негизги өндүрүштү тейлеген инфраструктуранын тармактары, бардык улуттук чарбалык иш-аракеттерде негизги таяныч пункту болуп жана ага жетишүү үчүн багытталган бардык башкаруу иш-аракеттеринин негизги максаты болуп саналат [5, 117–127 – б.].

Агроөнөр жай комплексинин инфраструктурасынын негизги милдеттерине төмөнкүлөр кирет:

- Коомдук эмгекти бөлүштүрүүнү андан ары өркүндөтүү, айыл чарба ишканаларын өндүрүштү тейлөө функцияларын аткаруудан акырындык менен бошотуу жана алардын күчүн негизги өндүрүштүк иш-аракеттерге жумшоо.

- Мамлекеттин айыл аймактарын өнүктүрүүнүн программасынын ийгиликтүү чечилишин аныктаган мамлекеттик жана жеке менчиктин максималдуу акыркы натыйжаларын жана коопсуздугун камсыз кылуу.

- Айыл чарба өндүрүшүнүн экономикалык натыйжалуулугун жогорулатуу.

Инфраструктуранын тармактары өндүрүш процессине бирдей таасирин тийгизбейт, бирок коомдук өндүрүш системасында тиешелүү орунду ээлейт. Ушуга байланыштуу, инфраструктуралык секторлорду негизги мүнөздөмөлөрүнө жараша топтоо манилүү, б. а. анын классификациясын аныктоо болуп саналат [5, 15].

Инфраструктураны классификациялоо, биринчиден, социалдык кайра өндүрүү тутумундагы жеке элементтердин дагы, бүтүндөй тармактардын дагы ордун аныктоого мүмкүндүк берет; экинчиден, тармактар аралык мамилелерди изилдөө, анын жыйынтыгынын негизинде негизги өндүрүш менен ага кызмат кылган тармактар ортосунда оптималдуу пропорцияларды түзүү; үчүнчүдөн, максималдуу акыркы натыйжаны камсыз кылган чектеш тармактардын комплексин башкарууну системалуу түрдө өркүндөтүү.

Инфраструктура элементтеринин көп кырдуу мүнөзүн эске алганда, аны кандайдыр бир критерийлер боюнча классификациялоо мүмкүн эмес. Ошндуктан, агроөнөр жай комплексинин (АӨК) инфраструктурасынын бардык элементтерин төрт критерий боюнча классификацияласа болот:

- өндүрүш процессине таасир этүү даражасы боюнча;
- аймактык негизде;
- өнөр жай мүнөздөмөсү боюнча;
- функционалдык максаты боюнча.

Өндүрүш процессине таасир этүү даражасына жана коомдук өндүрүш тутумундагы орунга ылайык, агроөнөр жай комплексинин инфраструктурасын өндүрүштүк жана коомдук деп эки топко бөлүп келишет.

Өндүрүштүк инфраструктура түздөн-түз айыл чарба өндүрүшүн тейлеген тармактарды камтыйт: транспорт, электр берүү линиялары, байланыш, материалдык-техникалык камсыздоо, сатып алуу, сатуу, анын ичинде сактоочу, муздатуучу жана лифт жабдуулары, суу менен камсыз кылууга байланышкан тармактар, ишканалардын жана уюмдардын

илимий тармагы жана маалыматтык мүнөз; атайын тейлөө бөлүмдөрү.

Социалдык инфраструктура айыл чарба кызматкерлеринин кадимки эмгек ишмердүүлүгүн камсыз кылган, жумушчу күчүнүн көбөйүшүнө жана жумушчулардын жашоо деңгээлинин жогорулашына салым кошкон тармактарды жана кызмат көрсөтүүлөрдү камтыйт.

Агроөнөр жай комплексинин инфраструктурасындагы функционалдык максатка ылайык, эки негизги багытты бөлүп кароого болот: айыл чарбасынын өзүн тейлөө чөйрөсү (айыл чарба кызматы) жана керектөөчүгө продукцияны жайылтууну камсыз кылган чөйрө. Агроөнөр жай комплексинин инфраструктурасынын биринчи чөйрөсүнө машиналарды оңдоо жана техникалык жактан тейлөө, транспорт, мелиорация, суу менен камсыздоо, агротехникалык, ветеринардык жана башка кызмат көрсөтүүлөр, илимий-маалыматтык камсыздоо, жол тутуму, байланыш, материалдык-техникалык камсыздоо жана электрлештирүү кирсе. Экинчи багыты дайындоо, таңгактоо, сактоо, муздатуу чарбаны ж. б. тутумун камтыйт [1, 107 – б.].

Ошентип, агроөнөр жай комплекси биринчи кезекте туруктуу тармактар аралык байланыштар тутуму болуп саналат жана бул байланыштардын өнүгүү даражасы инфраструктуралык элементтер тарабынан алдын-ала аныкталат. Инфраструктуранын ар кандай мүнөзү алардын агроөнөр жай комплексинин блоктору менен ар кандай байланышын аныктайт.

Бир топ агроөнөр жай комплексинин үч блогун тең тейлеген инфраструктура секторлорунан турат, аларды жалпысынан комплекстин инфраструктурасы деп атоого болот. Бул тармактарга автомобиль транспорту тутуму, байланыш, электрлештирүү, маалымат, логистика кирет.

Дагы бир топту тармактар көрсөтүшөт, алардын иштеши тамак-аш комплекси жана анын инфраструктурасы деп аталган агроөнөр жай комплексинин экинчи жана үчүнчү блоктору менен байланышкан.

Тармактык инфраструктураны өнүктүрүү тийиштүү деңгээлге коюлбаса, өндүрүш каражаттары өндүрүлгөн агроөнөр жай комплексинин биринчи чөйрөсү дагы, экинчиси — айыл чарбасы өзү дагы, үчүнчүсү дагы жеткиликтүү иш жүргүзө албайт.

Адабияттар

1. Коваленко Н. Я. *Айыл чарбасынын экономикасы. Айыл чарба базарларынын негиздери. Лекция курсу / Н. Я. Коваленко.* — Москва: Авторлор жана Басмаканалар Ассоциациясы ТАНДЕМ.: ЭКМОС Басмаканасы, 1999. — 448-б.

2. Нечаев В. И. *Экономика сельского хозяйства: учебное пособие / В. И. Нечаев, Э. И. Артемова, Л. А. Белова.* — Москва: Колос С, 2010. — 383 б.

3. Семенов В. *Агрардык саясаттын жаңы курсу // Экономист.* — 2012. — № 1. — С. 12–18.

4. Немченко А. В., Дугина Т. А. *Инновациялык өнүгүү айыл чарба өндүрүшүндөгү тышкы кыйынчылыктарды жеңүүнүн жолу катары / А. В. Немченко, Т. А. Дугина. // Экономика и предпринимательство.* — 2015. — № 3 (56). — 666–668-б.

5. Акматов М. Б. *Кыргыз Республикасында агроөнөржай комплексинин пайда болушу жана онугуу тенденциялары / М. Б. Акматов // Вестник Бишкекского гуманитарного университета им. К. Карасаева.* — 2015. — № 1. — 267–269-б.

6. Михневич С. В. *Айыл чарбасынын көп функциялуулугу жана анын дүйнөлүк сооданы либералдаштырууга*